Ali Fuat Bilkan,

Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsîler,

İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, 207 s.,

ISBN-13: 978-975-05-2098-3

Kitapta XVII. yüzyıldaki Osmanlı toprak düzeninin bozulması, âyânlık, Çınar Vak'ası, Sabatay Sevi, Cinci Hoca gibi gelişmeler yer almaktadır. Var olan ekonomik çıkmazı, Uyvar ve Girit'in fetihleri ile Revan ile Bağdat gibi nispeten başarılı seferlerin de gideremediği dile getirilmiştir. *Tarih-i Gılmânî*'deki alıntılar üzerinden kul taifesinin imparatorluk merkezinde kural, nizam tanımaz hâl ve hareketleri olağan açıklığıyla sergilenmiştir. 1648 ilâ 1656 yılları arasında çok sayıda sadrazam değişikliği üzerinden imparatorluk idaresinin eskisi gibi var olan sorunların üstesinden gelecek mahir idarecileri, "kaht-ı rical" bulamadığından dem vurulmuştur. Mali, askerî ve bürokratik çıkmazlara 1683 Viyana bozgununun yol açtığı sosyo-kültürel çöküntünün de eklenmesiyle çok daha karmaşık bir durum ortaya çıkmıştır. Tüm bu kasvet ve hengâmesine rağmen XVII. yüzyılın, Osmanlı tarihinin sonraki dönemlerinde ortaya çıkan bazı düşünce ve anlayışlara etki eden "karakteristik bir dönem" olduğu anlaşılmaktadır. Öncesindeki celâlî, levend ve sekban isyanlarının tesirini üzerinde taşıyan XVII. yüzyılda "kanûn-ı kadîm"e olan özlem ve dönüşü içeren risale ve layihaların fazla olması da bu şekilde açıklanmıştır. Na'îma'nın "erbâb-ı tarîk ile ulemâ-i zâhir" şeklinde ifade ettiği gelenekçiler ile yenilikçiler arasındaki kavganın dört halife dönemine kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın en önemli özeliklerinden biri ilmiye sınıfındaki yozlaşmanın artmış olmasıdır. *Tarih-i Gılmânî*, *Hırzû'l-Mülûk*, *Hayrînâme* gibi eserler, mansıpların parayla satılması ve her geçen gün artan rüşvetten bahsederler. Koçi Bey'in "şimdiki halde reayaya olan zulmü ne bir tarihte ne bir iklimde ve ne de bir padişah memlekette olmamıştır" şeklinde ifade ettiği durumu dönemin şairleri tarafından çok daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur (s. 33). Bu durum imparatorluk hazinesi gelirlerini de etkilemiştir. Öyle ki IV. Mehmed'in cülusunda hazinede para kalmadığı için muskacılık ve büyücülükle kazandığı mevki, mertebeden hayli zenginleşen Safranbolulu Cinci Hocadan 200 kese altın istenmiştir. Sabatay Sevi ve Ekberîlik bağlamında Anadolu'da temelleri XIII. ve XIV. yüzyıllara kadar geriye giden Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin "vahdet-i vücûd" anlayışını benimseyen melâmet ve fütüvveti esas alan tasavvufî hareketlere temas edilmiştir. Öncesinde XVI. yüzyılda İbn-i Kemal, İbnü'l-Arabî hakkında "kim onu reddederse hata, bunda ısrar ederse sapıklık etmiş olur" demiştir. Kanunî

döneminde Ebussuud Efendi ise "Cennet cennet dedikler, bir ev ile birkaç huri, isteyen ver sen anı, bana seni gerek seni" diyerek göğüslerini döven İbnü'l-Arabî dervişlerini haddini aşan, çirkin davranan kişiler olarak görmüştür. XVII. yüzyılda "ene'l-Hakk" anlayışı geniş çevrelerce benimsenmiş ve giderek yaygınlaşmıştır. Önceki tevhide dayalı vahdet-i vücûd anlayışı bu dönemde kulluğa dayalı vahdet-i şühûd'a dönüşmüştür. Halveti ve Melâmîlerin İbnü'l-Arabî taraftarlığının artması üzerine ona ve taraftarlarına karşı bir hareket olarak Kadızâdeliler ortaya çıkmıştır. Osmanlıdaki tarikat hareketleri ve birbirleriyle olan münasebetlerinin yaratmış olduğu havanın çok daha açık bir şekilde görülmesi için XVII. yüzyıl Avrupa'sına dair bir parantez açılmıştır. Burada Galile'nin sarkaç ve düşme yasaları ile dünya ve diğer gök cisimlerinin güneşin etrafında döndükleri yönündeki düşüncelerinin tetiklediği kilise-bilim çatışması ile bunun uzun vadede yaratmış olduğu etki ortaya konulmuştur.

Kitabın birinci bölümü, Fakihler ya da Kadızâdeliler hakkında teferruatı içermektedir. Hareketin isimlendirilmesinden etkin olmasını sağlayan ortam, reddiyatçı tutumları, hedef kitleleri, savundukları fikirler ve önemli temsilcileri şeklindeki periyodik bilgilere değinilmiştir. Hareketin temelleri Paul Ricaut'un da işaret ettiği üzere, XIII. yüzyıldaki İbn-i Teymiyye'ye kadar geriye gitmektedir. Anadolu'daki fikrî kaynağını ise Balıkesir'de mütevazı bir hayat süren İmam Birgivî oluşturmaktadır. Hareketin Kadızâde Mehmed Efendi, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi gibi üç önemli temsilcisi bulunmaktadır. İsmini Kadı-zâde Mehmed Efendi'den almıştır. Kadızâdeliler IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde siyasî ve dinî bakımdan oldukça etkinlerdir. Genellikle kadı, müderris, imam, müezzin ve vaizlerin oluşturduğu hareket, XVII. yüzyılda reddiyatçı bir tutumla dinde tasfiye hareketini amaç edinmiştir. Temel olarak Mevlevî, Bektaşî ve Halvetî tarikatları dahilinde "Geleneksel Müslümanlığı" hedef almışlardır. Kötü fiil işlediklerini düşündükleri Yeniçerileri yermişlerdir. Gayrimüslimler üzerine sefer düzenlemek yerine onlara İslam'ı anlatma, özendirmenin daha doğru bir tercih olacağını belirtmişlerdir. Giderek artan hurafeler, bunları sahiplenen tarikatların etkilediği ve özünden uzaklaşan İslam'ın ilk dönemlerdeki sade ve saydamlığına ulaştırılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu yöndeki düşüncelerinde "Kur'an ve Hz. Peygamberin sünneti dışındaki her şey İslam'dan çıkarılmalıdır" şeklindeki düşüncesiyle ön plana çıkan Birgivî Mehmed Efendi'nin tesiri görülmektedir. Bu bakımdan semâ, ney üfleme, Kur'an ve dinî şiirlerin makamla söylenmesi, devrân ve cehrî zikir'i eleştirdikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun bu dönemde savaşlarda yaşamış olduğu başarısızlığın

yaratmış olduğu kasvetli ve buhranlı havanın da Kadızâdelilerin işini kolaylaştırdığı söylenebilir. İstanbul'a sonradan yerleşmiş eğitimsiz kesime mensup olanları, hedef kitleleri olarak görmüşlerdir. Bu kesimlerin genellikle Orta Anadolu Türkleri, Doğu Anadolu Kürtleri ve Suriye Arapları oldukları görülmektedir. Sıralanan gruplar arasında yer edinen ve giderek büyüyen etkisi Osmanlı Sarayına da sıçramıştır. Kösem Sultan'ın aksine IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan, saray ağaları, bostancı, kapı ağaları tarafından desteklenmişlerdir. Kösem Sultan'ın 1651 yılında öldürülmesinde Kadızâdelilerin parmaklarının olduğu ileri sürülmektedir. Mehmed Efendi'nin IV. Murad için yazdığı Du'anâme Kadızâde hareketinin esas amacının anlaşılmasına vesile olmaktadır. Nitekim Padişah'ın cuma geceleri yatsı namazından sonra bu duayı okuması yönündeki tavsiyesi hareketin öncülük ettiği yeni bir adetin işaretiydi. Bu işaret üzerinden onların güç ve nüfûz elde etmek istedikleri görülmektedir. Dahası;

"Ey Osmanoğlu gaflet uykusundan uyan
Bilmiş ol ki Süleyman tahtı elden gider
Gözünü aç
Sen sevinçle her köşede safalar sürerken
Taşrada her yer ah ve figan edenlerle doldu",

şeklinde Osmanlı yöneticilerine karşı tehditkâr bir dil kullanmışlardır. Osmanlı sarayındaki Kadızâde ve diğer bazı tarikatlar arasındaki nüfuz savaşının Kadızâdelilerin lehine neticelendiği görülmektedir. Bunun tesadüfi olmadığı Köprülü Mehmed Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa ile evlilikler yoluyla tesis ettiği akrabalık ilişkileri dahilinde Vânî Mehmed Efendi örneğinden hareketle izah edilmiştir. Padişah IV. Murad'ın kahvehane ve tütün yasaklarında bu tazyikin etkisinin olduğu düşünülmektedir. 1665-66 yıllarında semâ'nın yasaklanması, Beşiktaş'taki bazı Mevlevî tekkelerin kapatılması ve batınî düşüncelerinden dolayı Lârî Mehmed Efendi'nin idam edilmesi gibi hadiseler de bu minvalde ele alınabilir.

Kadızâdelilerin tasavvuf düşmanlığına karşı bir duruş sergileyen Sivâsîler ile ilgili malumat ikinci bölümde yer almaktadır. Abdülmecid Sivâsî, Aziz Mahmud Hüdâyî, Niyâzî-i Mısrî, Abdullah Nurî, Hüseyin Lâmekânî ve İsmail Rûmî gibi önde gelen temsilcileri vardır. Sıralanan temsilcilerinin yaşamları, siyasî tutum ve davranışları, Kadızâdelilerle olan mücadelelerine ait tafsilatlı bilgilerle bu bölüm sona ermektedir. Sivâsîlerin önemli temsilcilerinden Mısrî'ye göre "Osmanlı Sultanı ıslah olmaktan çıkmış, cılk yumurtadır". Bu izah Sivâsîler nazarında da Osmanlı idaresinin pek rağbet görmediğini ortaya koymaktadır. O halde Sivâsîlerin

de kendilerine ait doğruları bulunmaktaydı. Bunlar, fen bilimleri öğrenilmelidir, Hızır (a.s.) hayattadır, ezan güzel sesle okunmalıdır, devrân ve semâ caizdir, tütün ve kahve haram olamaz, Hz. Peygamber'in anne ve babası imanlı olarak vefat etmişlerdir, güzel bid'at kabul edilebilir, şeklinde sıralanabilir. İşte Sivâsîler de bu doğrularını yaymak istiyorlardı.

Kitabın üçüncü bölümünde Kadizâdeliler hareketine dair bazı niyet okumaları ve karşı çıktıkları konular ile bu konulara Sivâsîlerin bakışı ve yaklaşımları karşılaştırmalı bir şekilde sergilenmiştir. Burada kimi atıflardan hareketle Kadızâdelilerin esas maksadının imparatorluk idaresinde mevki, makam ve şöhret kazanmak olduğu ifade edilmiştir. İmparatorluğun bunalımlı döneminde dinde tasfiye, nüfûz ve iktidar mücadelesine dini çevrelerin de katılması Kadızâdelilere yarar sağlamıştır. Kadızâleliler cami cemaatine, okur-yazar halk kesimine ve esnafa hitap ediyordu. Selatin camileri dışında diğer camilerin minarelerinin yıkılmasını talep ediyorlardı. İslam'a uygun olmayan hurafe ve batıl inançlar bağlamında bid'at, İngiliz ve Yahudilerin müminlerden intikam almak için kullandıkları tütün, kalabalıkların bir araya gelerek fitneye yol açan kahvehaneler Kadızâdelilerin karşı çıktığı hususların başında gelmekteydi. Devamında vâridât-ı ilâhî dışındaki semâ devrân ve raks, yapanların dinden çıktığına inandıkları sesli zikir, Firavun'un imanının kabulü yönündeki düşünce, Hızır Aleyhisselâm'ın hayatta olduğu ve Resûlullah'ın ebeveynleri üzerinden Sivâsîlerle olan çekişmelerine değinilmiştir. Yezîd'e lanet okuma, kabir ziyaretleri, kutsal gecelerde ibadet, musâfaha, rüşvet ve deniz mahsullerinin tüketimi noktasındaki tartışmalar bu bölümdeki son hususlar olarak ele alınmıştır. Vânî Mehmed Efendi örneği üzerinden Kadızâdelilerin imparatorluk idaresi üzerinde kurmuş oldukları baskı görünür kılınmıştır. Onun fikirleriyle hayata geçirilen semâ yasağı bunlardan biridir. Viyana seferine Padişah'ı ikna edenlerden biri olması ve başarısızlık sonucu padişah nezdinde değerinin düşmesi sonucu 1684 yılında yasaklı olan semâ tekrar serbest hale getirilmiştir. Nihayet Kadızâdelilerin karşı çıktıkları hususlara Sivâsîlerin kabulleniş nedenleri önde gelen temsilcilerin izahları dahilinde karşılaştırmalı bir bağlamda ifade edilmiştir.

Son bölümde Kadızâdeliler ile Sivâsîler arasında süregiden tartışma ve çekişmeye dönemin ulemasının yaklaşımı incelenmiştir. Kâtip Çelebi, Bahâyî Efendi, Şeyhülislam Yahyâ, Solakzâde Mehmed, Na'îmâ ve Evliya Çelebi gibi dönem düşünürlerinin her iki grup arasında süregiden tartışmalara karşı tutumları ortaya konulmuştur. Osmanlı dünyasında XV. yüzyıldan XVII. yüzyıl ortalarına kadar bi'dat, raks, teganni, devran, tütün, kahve ve iman-ı firavun vb hususları içeren çokça risalenin kaleme alınmasının altı çizilmiştir. Bu yoğunluğun nedeninin

dönem düşünürlerinin de süregiden tartışmalara kulak kabartması olduğu hususu dile getirilmiştir. XVII. yüzyıldaki tartışmalar, Osmanlı toplumunda homo islamicus (İslami insan) ve homo islamicus ve suficus (İslami ve Sufi insan) şeklinde iki ayrı dinî antropolojinin olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışma var olan Kadızâde literatürüne karşılaştırmalı bir bakış açısıyla yeni bir boyut kazandırmıştır. Kadızâdelilerin dönemin tartışmalı konuları hakkındaki düşünceleri merkeze alınarak, onlara karşı bir başka grup olarak görülen Sivâsîlerin söz konusu konulara dair yaklaşımları irdelenmiştir. Böylece okuyucunun her iki hareketin ortaya çıkışı, gelişimi, harekât sahası, hitap kesimi ve argümanları ile tartışmalı konulara dair izahlarını görmelerine fırsat sağlamıştır. Ayrıca çalışmanın belki de en önemli çıkarımlarından biri, süregiden bu tartışmalar sayesinde Osmanlı dünyasının ilmî ve kurumsal dönüşümünün geciktirildiğinin ileri sürülmesidir.

Murat Alandağlı
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi